

УДК 347.152.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.27>

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНТРОЛЬ У ПРАВІ УКРАЇНИ

Парасюк М.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-8600-5264

Парасюк М.В. Цивільно-правовий контроль у праві України.

У статті на підставі чинного законодавства розглянуто теоретичні засади цивільно-правового контролю у праві України з використанням загальнонаукових методів пізнання, таких як системний, комплексний та порівняльний аналіз, методи типології та класифікації, історико-правовий, формально-юридичний, порівняльного правознавства. За допомогою міждисциплінарного методу загальне поняття контролю було розглянуто через юридичну категорію суб'єктивного права, яка розкриває сутність контролю незалежно від сфери здійснення контрольних процесів. Ця позиція зумовлена тим, що контроль полягає у стримуванні та напрямі вільних дій, що здійснюються учасниками суспільних відносин. Розглянутий зазвичай як функція управління, контроль у сфері цивільних правовідносин, як будь-яка інша категорія, аналізована з приватно-правових позицій, набуває ряду рис, властивих інститутам цивільного права. Сутністю контролю у цивільно-правовому сенсі виступає здатність суб'єкта цивільних відносин впливати на договірну діяльність. Зазначено, що цивільно-правовий контроль, заснований на сукупності суб'єктивних прав учасника цивільних правовідносин. Цивільно-правовий контроль відіграє особливу, подвійну роль у структурі договірних відносин, будучи його об'єктом і складаючи одночасно зміст цивільних правовідносин, виражається в сукупності основних та похідних прав, що впливають із факту участі у договірних відносинах, що мають організаційно-майновий характер. Зазначена класифікація дозволяє уточнити термінологію цивільного права у цій сфері та оперувати універсальними категоріями під час аналізу специфіки прояву цивільно-правового контролю, що дає можливість вийти на більш високий рівень узагальнення. У рамках розгляду питання правових форм динаміки цивільно-правового контролю, висвітлені ті форми, які опосередковують рух, зміну існуючих цивільних відносин та виникнення нових, тобто здійснення та захисту цивільно-правового контролю. Отримані результати дослідження дають змогу сформулювати правові засади у сфері цивільно-правового регу-

лювання контролю для подальшого вдосконалення цивільного законодавства.

Ключові слова: договір, міждисциплінарний метод, саморегулювання, цивільні правові відносини, суб'єктивні права.

Parasiuk M.V. Civil-legal control in the law of Ukraine.

Based on the current legislation, the article examines the theoretical foundations of civil-legal control in the law of Ukraine using general scientific methods of knowledge, such as systematic, complex and comparative analysis, methods of typology and classification, historical-legal, formal-legal, comparative jurisprudence. With the help of an interdisciplinary method, the general concept of control examined through the legal category of subjective law, which reveals the essence of control regardless of the scope of control processes. This position determined by the fact that control consists in restraining and directing free actions carried out by participants in social relations. Considered usually as a management function, control in the field of civil legal relations, like any other category analyzed from private legal positions, acquires a number of features characteristic of civil law institutions. The essence of control in the civil law sense is the ability of the subject of civil relations to influence contractual activity. It is noted that civil legal control is based on a set of subjective rights of a participant in civil legal relations. Civil-law control plays a special, dual role in the structure of contractual relations, being its object and constituting at the same time the content of civil legal relations, expressed in the set of basic and derivative rights arising from the fact of participation in contractual relations of an organizational and property nature. The specified classification makes it possible to clarify the terminology of civil law in this area and to operate with universal categories during the analysis of the specifics of the manifestation of civil-law control, which makes it possible to reach a higher level of generalization. As part of considering the issue of legal forms of the dynamics of civil-legal control, those forms that mediate the movement, change of existing civil relations and the emergence of new

ones, i.e. implementation and protection of civil-legal control, are highlighted. The obtained research results make it possible to form legal foundations in the field of civil-law regulation of control for further improvement of civil legislation.

Key words: contract, interdisciplinary method, self-regulation, civil legal relations, subjective rights.

Постановка проблеми. Приватне право є основною правовою формою ринкової економіки, що характеризується вільними економічними відносинами, децентралізацією, мінімально-необхідним впливом держави на учасників громадянського обороту, суб'єктів господарювання, широкою автономією, самостійністю, ініціативністю останніх. Цивілізований ринок пред'являє до поведінки суб'єктів цивільного права певні вимоги: сумлінності, розумності, дисциплінованості, здатності до саморегулювання та самоорганізації. Велика роль у дотриманні цих вимог відводиться здійсненню приватноправового контролю, заснованого не лише на рівноправності та вільному волевиявленні, а й на взаємному інтересі контролюючої та підконтрольної особи, їх взаємодії та взаємній підтримці.

Стан опрацювання проблематики. Серед теоретичних розробок у сфері цивільно-правового контролю варто виділити праці Борисової В.І., Дзери О.В., Іоффе О.С., Канзафарової І.С., Красавчикова О.О., Кузнецової Н.С., Луця В.В., Стрельник О.Л., Шишки Р.Б., Харитонова Є.О. та інших учених. Загального комплексного дослідження здійснення контролю у договірних та позадоговірних цивільних відносинах не проводилося, що свідчить про певну прогалину у цивілістичній доктрині у фундаментальних питаннях реалізації цивільних прав та обов'язків. Концептуальний підхід до аналізу різних видів та заходів цивільно-правового контролю дозволить створити цілісну систему знань про нього, його зміст та механізм здійснення.

Метою статті є дослідження цивільно-правового контролю у праві України.

Виклад основного матеріалу. Захист суб'єктивних законних інтересів фізичних та юридичних осіб присвячено цілу низку конституційно-правових норм, а також норм кодифікованого цивільного законодавства. Однак сукупність правил, що створюють передумови для виявлення порушень, які можуть стати основою застосування конкретних способів захисту цивільних прав слід охарактеризувати як повністю позбавлену якості системності.

Будучи мірою можливої поведінки особи, суб'єктивне право має певні межі за змістом і характером здійснення. В економічно та культурно розвиненому суспільстві, де визнається сумлінність учасників правовідносин, вихід за такі межі не допускається, а недотримання чужого

суб'єктивного права сприймається як відхилення від норми у найширшому сенсі цього слова. Як наслідок, особливої соціальної значущості набувають заходи превентивного характеру, у тому числі які роблять майнові відносини прозорими для учасників. До числа таких запобіжних заходів, покликаних виключити порушення законних інтересів учасників цивільних правовідносин, а деяких випадках – зменшити негативні наслідки порушення, відноситься здійснюваний уповноваженою особою контроль за ходом та результатом виконання іншими суб'єктами обов'язків.

Основною метою такого контролю є коригування поведінки підконтрольної особи, превентивне прагнення учасників контрольних правовідносин уникнути використання державно-примусових заходів. Якщо правове регулювання у функціональному значенні – це орієнтир для суб'єктів права на нормативні приписи у межах правовідносин, а діяльність щодо здійснення регулятивної функції має епізодичний корекційний характер, то на підставі цього підходу можна мовити про чинники, що визначають виникнення превентивного регулювання [1, с. 42].

Термін «контроль» у науковій літературі використовується часто, однак у більшості випадків виключно у публічно-правовому значенні, як нагляд державно-владних органів над підвладними суб'єктами за дотриманням вимог законодавства та притягнення останніх до юридичної відповідальності за виявлені правопорушення [2, с. 462].

Цивілістичне уявлення про контроль як самостійне правове явище відсутнє у визначенні сутності такого контролю. Поняття контролю у цивільному праві використовується у двох різних сенсах (перевірка та вплив на прийняття рішень) без особливої фіксації на важливих відмінностях між цими правовими феноменами.

Багато проблем, пов'язаних із контролем, протягом тривалого часу навіть не розглядалися у цивільно-правовій літературі. Зокрема, досі цивілістичною доктриною не встановлено принципів, функцій, цілей, видів контролю, особливостей механізму здійснення. Ці питання правового контролю у спеціальних цивільно-правових дослідженнях залишаються в тіні, внаслідок цього не досягається єдності теоретичних знань, немає єдиної цивілістичної концепції контролю.

У зв'язку з цим необхідно звернутися до тих наукових результатів, які розкривають сутність контролю незалежно від сфери здійснення контрольних дій. Ця дослідна позиція зумовлена тим, що контроль полягає у стримуванні та напрямі вільних дій, що здійснюються учасниками суспільних відносин.

В. Орленко зазначає, що контроль – це правова процедура, спрямована на виявлення можливих складів правопорушень, що складається зі

стадії отримання контролюючим суб'єктом необхідної інформації, стадії правової кваліфікації та стадії прийняття рішення щодо застосування примусових заходів до підконтрольного суб'єкта [3, с. 120].

Для дослідження доцільно використовувати міждисциплінарний підхід, що дозволив врахувати економічні, соціальні та правові аспекти контролю та дослідити цивільно-правовий контроль як частину саморегулювальної системи у цивільному праві у широкому значенні терміна «саморегулювання» [4, с. 123].

Важливим завданням цивільно-правових гарантій, що забезпечує контроль, слід визнати забезпечення стабільності зобов'язальних правовідносин зокрема цивільного обороту. Основною правовою платформою існування майнових відносин виступають цивільно-правові зобов'язання, сторони яких, незважаючи на нормативне визнання відомої економічної свободи, автономності та ініціативності, потребують цивільно-правових гарантій належної реалізації суб'єктивних цивільних прав, спрямованих на задоволення законних інтересів.

До таких цивільно-правових гарантій належить особлива група гарантій контрольного типу. Під зобов'язаннями контрольного типу пропонується розуміти зобов'язальні правовідносини, що складається з взаємно кореспондуючих прав та обов'язків, змістом яких виступають засоби цивільно-правового контролю.

Дуалістичність цивільного права передбачає існування двох принципово різних напрямів нормативного регулювання: норми держави; норми, що створюються чи акцептовані безпосередньо учасниками майнового обороту. Так само мають розмежовуватися засоби договірної цивільно-правового контролю. При аналізі засобів договірної цивільно-правового контролю слід виходити з того, що подібні засоби є заснованими на законодавстві або угоді сторін дії суб'єкта.

Цивільно-правовий контроль заснований не так на влади-підпорядкуванні однієї особи іншій, як на пануванні автономії суб'єктів цивільного права, які діють у приватних інтересах, самостійно на свій ризик. Це принципово відрізняється від публічно-правового контролю.

Формою цивільно-правового контролю є правовідносини, які у реальних суспільних відносинах самостійні не мають, є допоміжними до основних цивільно-правових відносин (майнових чи особистих немайнових), від змісту яких залежить конкретна спрямованість контрольних заходів.

Цивільно-правовий контроль – це частина децентралізованої цивільно-правової системи саморегулювання, заснована на законі або договорі перевірка відповідності фактичної поведінки підконтрольної особи обов'язковим вимогам або

інтересу контролюючої особи, що здійснюється останнім: на свій розсуд, у сфері невіддільних, координаційних відносин між нею та підконтрольною особою; у приватних інтересах контролюючої або підконтрольної особи; у нестандартизованому порядку; переважно для корекції поведінки підконтрольної особи. Нездійснення контролю становить ризик контролюючої особи.

Базова ідея правової регламентації контрольних відносин у нормах цивільного законодавства ґрунтується на необхідності формування контрольних можливостей самими суб'єктами економічної діяльності в існуючих між ними правовідносинах. З урахуванням мети дослідження, яка полягає в інтеграції контрольних відносин між юридично рівними суб'єктами до інших визнаних цивільно-правових явищ, судження про принципи цивільно-правового контролю можна завершити вказівкою на дві вищезгадані групи принципів. Таке явище, як цивільно-правовий контроль, невіддільне від права та публічного права зокрема з його основними принципами.

Опора на такі вихідні принципи, як рівність, свобода договору, диспозитивність, дозвільна спрямованість правового регулювання, у цивільному праві передбачає, що сторони цивільно-правових відносин мають право узгодити умови або за своєю волею приєднатися до існуючих на засадах цивільно-правової координації відносин. Згідно з «вольовою теорією» побудови абсолютної більшості цивільно-правових норм це означає, що межі власної приватноправової компетенції у сфері необхідності встановлення цивільно-правового контролю сторони визначають самі.

Усі принципи цивільно-правового контролю можна згрупувати за видами: загально правові, галузеві та спеціальні. Перші беруть початок від загального призначення права та базуються на принципах законності (крім загального правила про відповідність нормам закону, це ще відповідність форм та способів контролю його предмету), компетентності, поваги до особистих прав та їх недоторканності, системності, гласності.

Галузеві принципи контролю виходять із особливостей цивільно-правового регулювання, знайшовши нормативне закріплення в загальних засадах цивільного законодавства, закріплених у ст. 3 Цивільного кодексу України як єдина система, що забезпечує стабільність та передбачуваність регульованих нормами ЦК України відносин [5].

Цивільно-правовий контроль ґрунтується на системі загально правових (законності, компетентності, поваги особистих прав та їх недоторканності, системності, гласності), галузевих (рівності учасників відносин, недоторканності власності, свободи договору, диспозитивності) та спеціальних (легальності цивільно-правового контролю, економічної ефективності) контролю,

пропорційності встановлюваних контрольних заходів економічно значимим інтересам учасників цивільних правовідносин) принципах [6, с. 106-107]. Спеціальні засади цивільно-правового контролю відповідають галузевим принципам цивільного права.

Цивільні правовідносини – це форма економічного спілкування, взаємодії контрагентів щодо економічних благ, майнової вигоди, яких учасники легально прагнуть. Звідси мета цивільно-правового контролю у забезпеченні балансу майнових і особистих немайнових інтересів учасників відносин. Відповідно до правової природи цивільно-правовий контроль ґрунтується на довірі. Контроль, що ґрунтується на довірі, дозований, спрямований до максимальної вихідної формалізації форм і критеріїв.

Контроль, незалежно від сфери реалізації контрольних повноважень, мети запровадження – це встановлення поведінкових меж контролюваної особи. Незалежно від юридичного відтінку контрольних повноважень (право чи обов'язок), наявність контрольних відносин між юридично рівними контрагентами формує для кожного деякі приватні межі у реалізації цивільних прав. Суть цих обмежень має бути зрозумілою на етапі формування відповідних цивільних правовідносин. Інше тягне невизначеність майнових наслідків.

Для цивільного права, заснованого на визнанні рівності учасників регульованих відносин, недоторканності власності, свободи договору, неприпустимості довільного втручання у приватні справи, необхідності безперешкодного здійснення цивільних прав, питання про обґрунтованість методів та засобів контролю, їх самодостатність – це питання про можливе створення перешкод економічній незалежності учасникам ринку та їх економічній ініціативи. Зворотню стороною реалізації контрольних дій не має стати те положення, за якого економічний контроль тягне встановлення ситуації економічних переваг для носія контрольних можливостей, юридичного лідерства по відношенню до контролюваної особи.

Цивільно-правовий контроль покликаний виконувати регулятивну, організаційну та управлінську функції. Під організаційно-правовими відносинами вчені пропонують розуміти такі відносини, які засновані на засадах рівності їх учасників, є діяльність фізичних і юридичних осіб з упорядкування взаємозв'язків та координації зусиль у процесі реалізації публічної чи власної ініціативи.

У договірному процесі істотне значення мають організаційні правовідносини, які є сукупність організаційних процесів. Як наголошується в науковій літературі, організаційні правовідносини обслуговують цивільні правовідносини (у тому числі договірні) і не є для права самоціллю [7, с. 326]. Опосередкування організаційних відно-

син нормами права націлене досягнення бажаного результату від майнових і особистих немайнових відносин. Для зобов'язального права визначальне значення мають процедурні дії сторін зобов'язання, які дозволяють організувати та впорядкувати договірні зв'язки.

Здійснення договірного цивільно-правового контролю є організаційна діяльність суб'єктів цивільних правовідносин, спрямованих на впорядкування та координацію договірних зв'язків.

Для систематизації знань про дане правове явище, з'ясування та розуміння правової сутності, формування категоріального апарату в даній галузі, підвищення ефективності правозастосовчої діяльності в досліджуваній сфері, цивільно-правовий контроль може бути класифікований за такими підставами: на підставі виникнення – договірний та позадоговірний; по відношенню до основних правовідносин – внутрішній та зовнішній; за часом реалізації – попередній та наступний; за змістом – інформаційний та діяльнісний.

Загальний договірний цивільно-правовий контроль реалізується при: встановленні зобов'язання, виконанні зобов'язання та припинення зобов'язання.

Загальний цивільно-правовий контроль на стадії встановлення договірного зобов'язання спрямований на мінімізацію несприятливих наслідків вступу до зобов'язання, прийняття рішення про укладення договору, запобігання конфліктам та забезпечення стабільності ділових зв'язків контрагентів; існує у формі суб'єктивного цивільного права на ведення переговорів; відсутність позбавляє контролюючого суб'єкта можливості посилатися на невідомість обставин, які могли бути отримані під час контрольних дій.

Загальний договірний контроль ґрунтується на підгалузевих засадах виконання зобов'язань. Принцип належного виконання має бути доповнений вимогами забезпечення сторонами зобов'язання щодо умов здійснення належного цивільно-правового контролю.

Загальний договірний контроль, реалізований під час припинення зобов'язання, має місце у тому випадку, якщо між сторонами зобов'язальних правовідносин зберігається правовий зв'язок.

У правовідносинах будівельного підряду необхідно розрізняти публічно-правовий «нагляд» та приватноправовий «контроль» за такими критеріями: за об'єктом; за суб'єктом; правовими наслідками [8].

Гарантією забезпечення права кредитора здійснювати спеціальний договірний контроль за договором цільової позики є умова узгодження мети та встановлення її у договорі цільової позики. Однак конкретний зміст зазначеного договору і перелік його умов визначаються за взаємною згодою сторін [9, с. 267].

Якщо форми та способи здійснення цивільно-правового контролю за договором цільової позики не узгоджені, то позичальник зобов'язаний надати позикодавцю можливість проведення перевірки у формі та у спосіб, зазначений позикодавцем, оскільки останній є уповноваженим суб'єктом на здійснення контролю. З урахуванням консенсуальної природи кредитного договору, цивільно-правовий контроль за цільовим використанням кредитних коштів може бути попереднім і наступним.

Цивільно-правовий контроль банку за використанням клієнтом коштів, що знаходяться на рахунку, за договором банківського рахунку необхідно відрізнити від банківського контролю, імперативно встановленого законом та здійснюваного у публічних інтересах (бюджетних, податкових та ін.) [10, с. 230].

Банк за договором банківського рахунку може контролювати, зокрема, цільове використання коштів, одержувачів та їх черговість, розмір коштів, залишок на рахунку. Визначення напряму використання коштів є однією з форм цивільно-правового контролю за договором банківського рахунку.

Висновки. Характерною рисою цивільно-правових гарантій контрольного типу слід визнати їхню зосередженість на цивільних правах. Комплексне науково-практичне дослідження цивільно-правових гарантій контрольного типу дозволяє говорити про їх системний взаємозв'язок між собою та з іншими цивільно-правовими гарантіями, що у сукупності покликане забезпечити належне виконання договірних зобов'язань і ефективність цивільно-правового регулювання.

Можливість учасника цивільно-правового відносини здійснювати контроль за дотриманням законних інтересів виступає правомочністю у складі конкретного суб'єктивного права. Відповідно до принципу транзитивності та на підставі визнання того, що суб'єктивне право є елементом цивільних відносин правовідносин, встановлено логічний зв'язок між такою правомочністю та цивільно-правовим ставленням [11]. Зазначена правомочність має додатковий характер і входить до складу правовідносин як вторинний елемент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єсімов С.С. Превентивне регулювання: теоретичні аспекти. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3(9). С. 40–47.
2. Адміністративне право України (загальна частина): навчальний посібник / Остапенко О.І. Ковалів М.В., Єсімов С.С. та ін. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.
3. Орленко В. Удосконалення системи державного контролю в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2022. Випуск 2(62). С. 119–123.
4. Васильєв В.В. Особливості юридичного механізму саморегулювання майнових цивільних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 121–124.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15/conv>.
6. Марусяк Л.О. Аксіологія принципів цивільного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 106–109.
7. Харитонова О.І. Категорія корпоративних правовідносин у контексті цивільних організаційних правовідносин. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 10. Одеса: Юридична література, 2011. С. 324–334.
8. Про затвердження Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2021 р. № 553. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/553-2011-%D0%BF#Text>.
9. Гнат Н. Цивільно-правова сутність кредитних відносин в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 263–268.
10. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Проць І.М., Лозинський Ю.Р. Правове регулювання фінансового контролю в Україні: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 267 с.
11. Матвеева Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец.: 12.00.01. Одеса, 2016. 42 с.